

Inštitúcia kvalifikátorov¹

(K jednej forme sociálnej kontroly v socialistickej vede)

IVAN DIANIŠKA

Ústav pre sociálnu analýzu, Univerzita Komenského, Bratislava

The Institution of Qualifiers

(Toward One Form of Social Control in Socialist Science)

Abstract: A specific phenomenon for the functioning of science in socialist society was the institution of qualifiers - a system of people and mechanisms that ensured the selection of "undesired" scientific workers, research trends, etc. The criteria of "undesirability" were set by the ideological postulates and the political practice of the socialist regime. The main purpose of this informal social institution was to strengthen those in power. The present study deals with the origin of this institution, its manifestations and the mechanisms of its functioning.

Sociologický časopis, XXVII, (1/1991)

"V mnohých biologických časopisoch a vydavateľstvách sedeli vtedy ľudia, ktorí naprosto verili, že ... biologická veda, to je Mendel, Morgan, Weisman, Virchow a iní, ktorí sú dnes dokonca odhalení ako reakcionári. Moju prácu ... nikto nechcel tlačiť. Vo vydavateľstvách mi rukopis vracali alebo mlčky, bez vysvetlenia, alebo sa mi do očí posmievali pre moju nevedomosť v biológii. Začala som vždy jasnejšie chápať, že bolševici musia aj vo vede vybojovať tvrdý boj s idealistami, s prisluhovačmi buržoázie a aj s tými, ktorí slepo verili 'stĺpom' starej biológie"

(O.B.Lepčinská)

Vývinové obdobie československej spoločnosti po roku 1948 možno z istého pohľadu definovať ako obdobie formovania a implementácie historicky nových mechanizmov jednotlivých sociálnych činností. Nový ekonomický mechanizmus, nový politický život, nová morálka - ale aj nový mechanizmus vedecko-výskumnej činnosti.

Komunistická ideológia a z nej vyplývajúce praktické opatrenia odstraňovali pri zavádzaní nových spoločenských mechanizmov mnohé z tých princípov spoločenského života, ktoré sa v priebehu stáročí sformovali do funkčnej podoby európskej civilizácie. V oblasti vedecko-výskumnej činnosti boli potom *princípy vnútornej samoregulácie vedy*² nahradzované *princípmi vonkajšieho riadenia vedy*:

1) Za cenné pripomienky k pôvodnej verzii tohto textu ďakujem Zore Bútorovej a Tatiane Rosovej.

2) Samoreguláciu (vnútornú reguláciu) vedeckého spoločenstva chápeme ako usmerňovanie činnosti vedcov, ktoré vykonáva vedecké spoločenstvo prostredníctvom procesov socializácie, vedeckej komunikácie, sociálnej kontroly a mechanizmu obsadzovania pozícií v hierarchii

1. Princíp výberu adeptov vedy podľa ich tvorivej potenciality bol nahradený princípom výberu podľa sociálno-štruktúrnych kritérií (napr. politická príslušnosť a mocenský status rodičov, triedny pôvod, politická loajalita vyjadrená členstvom v prorežimových organizáciách etc.)
2. Princíp socializácie na základe etických a metodologických noriem vedy bol nahradený princípom socializácie na základe noriem implementovaných sociálnym okolím vedy (napr. nevýkonnosť, prispôsobovanie interpretácie faktov platným ideologickým schémam etc.)
3. Princíp sociálnej kontroly založený na diskusii a polemike o dosiahnutých výsledkoch bol nahradený princípom glorifikácie štátom uznaných autorít a nedôvery voči nositeľom nonkonformných prístupov
4. Princíp komunikácie postavený na otvorenosti voči relevantným myšlienkovým zdrojom bol nahradený princípom uzavretosti voči impulzom západnej vedy a stykom s jej predstaviteľmi
5. Princíp sociálneho vzostupu vedca vyplývajúci z distribúcie pozitívnych sankcií (za dosiahnuté výsledky na poli vedy) bol nahradený princípom nomenklatúry.

Princípy samoregulácie neboli v priebehu štyroch "socialistických" desaťročí externým riadením vedy úplne vytlačené. Tzv. totalitná moc nebola mocou absolútnou. Zvlášť ku koncu svojej existencie vyžadovala už iba formálnu loajalnosť, pod pokrývkou ktorej - či aj mimo nej - vznikali "ostrovy pozitívnej deviácie".³ Vo vede to boli skupinky alebo jednotlivci, ktorí zachovávali kontinuitu princípov samoregulácie a vysokú mieru zainteresovanosti na vedeckom bádání.

Manifestovaným cieľom štátneho, vonkajšieho riadenia vedy bola stimulácia jej rozvoja v prospech (socialistickej) spoločnosti. Tento cieľ sa nepodarilo dosiahnuť. Historickým výsledkom či prejavom fungovania princípov vonkajšieho riadenia vedy je popri diskontinuite vývoja niektorých vedných disciplín a vedeckých škôl, popri tabuizácii výskumných tém a popri mnohých iných novotvaroch aj inštitúcia *kvalifikátora*⁴ ako subjektu špecifickej podoby sociálnej kontroly vo vede.

V nasledujúcich riadkoch sú zachytené niektoré aspekty činnosti tejto inštitúcie, získané analýzou momentálne dostupných dokumentov.

vedeckého spoločenstva, a to na základe súboru noriem určujúcich správanie pri výkone spoločenskej role vedca [Bútorová, Dianiška 1988: 145]

³) Termín "ostrovy pozitívnej deviácie" uviedol do čs. sociológie Martin Bútor. Pojem sa stal základom koncepcie sociálnej dynamiky našej spoločnosti pri prechode k posttotalitnému sociálnemu systému, ktorú rozpracúvali okrem Bútoru aj S. Szomolányiová, V. Krivý a iní slovenskí sociológovia [Bútor 1989].

⁴) Vo vedeckých kuloároch sa na označenie danej inštitúcie používa termín "pištolník" či "odstreľovač". Keďže ide o pomenovania hodnotovo zaťažené až emocionálne nabité, budem pracovne používať termín "kvalifikátor". Má to súvislosť s výrokom D. Lichačova, podľa ktorého sa v socialistickej vede "objavili ľudia, ktorí sa v inkvizícii volali kvalifikátormi. Kvalifikátori mali právo určovať, čo sú a čo nie sú bludy. Títo kvalifikátori si uzurpujú právo s policajným obuškom dirigovať vývoj vedy" [Veda 1989: 10].

Genéza inštitúcie

Pri prvom priblížení možno sociálnu inštitúciu kvalifikátorov definovať ako systém ľudí a mechanizmov, ktorý v rámci socialistickej vedy zabezpečuje selekciu iných, "nevhodných" ľudí, mechanizmov, vedeckých smerov a pod. Kritériá "nevhodnosti" sú stanovené ideologickými postulátmi a politickou praxou socialistického spoločenského systému. Hlavným (nadindividuálnym) cieľom tejto inštitúcie je upevňovanie vládnucej moci. Inštitúcia má neformálny, žiadnym oficiálnym výnosom nestanovený charakter. Jej vznik vyplýva z logiky spoločenského systému, v ktorom existuje.

Genéza inštitúcie sa dá lokalizovať do ZSSR v počiatkoch nástupu vlády J.V. Stalina, spojeného so snahou o totálne podriadenie spoločenského života krajiny jedinému mocenskému centru. Jedným z nástrojov tohto úsilia sa stal biológ T.D. Lysenko. Vo sfére vedy a výskumu to bol práve on, ktorý inštitúciu kvalifikátorov vytvoril a zdokonalil, pričom sa zároveň stal jej historicky najznámejším predstaviteľom.

Fenoménu lisenkovštiny je dostatočne známy a spopularizovaný, vrátane jeho "kvalifikátorského" aspektu⁵. Tu je potrebné dodať iba to, že činnosť Lysenka a jeho kvalifikátorskej školy obsahuje všetky podstatné atribúty, ktoré sú vlastné analyzovanej inštitúcii aj v československých podmienkach, predovšetkým chápanie vedeckej diskusie ako formy triedneho boja. Aj tento príklad dokumentuje faktické napĺňanie jedného z pilierov čs. politiky ostatných decénií: "Sovietsky zväz - náš vzor".

V našej krajine je vznik inštitúcie kvalifikátorov spätý s nástupom prosovietsky orientovanej komunistickej moci po februári 1948. Fungovanie inštitúcie bolo nakrátko prerušené v niekoľkomesačnom období, nasledujúcom po "pražskej jari" 1968 a vyznačujúcim sa snahou o demokratické reformy. Reálne začala opäť pôsobiť v etape "normalizácie" spoločenského života Československa, ktorá znamenala návrat k totalitárnemu režimu.

Prejavy, prostriedky a mechanizmy pôsobenia inštitúcie

Aké boli typické spôsoby činnosti kvalifikátorov? Vonkajškovo najviditeľnejšou bázou ich aktivity boli svojsky chápané vedecké diskusie vo forme kritiky, ktoré prebiehali podľa určitého algoritmu. Tento algoritmus nadobudol nasledujúcu podobu:

Do role *objektu* polemiky a kritiky stavia kvalifikátor takého vedca (skupinu vedcov), ktorý buď nevyhovuje sociálne (napr. svojou prácou nabúrava existujúce ideologické kliše či chce byť jednoducho "nezávislý") alebo proste kríži záujmové sféry kvalifikátora resp. jeho spriaznenecov.

Formálne sa princípy vedeckej diskusie zachovávajú, *predmetom* kritiky sa stáva vedecká práca (publikácia, činnosť) daného vedca či skupiny vedcov. V nej sa potom hľadajú a nachádzajú chyby - nie však podľa zásad vedeckej objektívnosti:

⁵) Plastický popis Lysenkovho celoživotného pôsobenia podložený bohatou faktografiou je napr. v Sojferovej práci [Sojfer 1988].

"úder sa vedie v smere ideových chýb". Ideologické chyby v kritizovaných prácach sa často fabrikujú, napr. podsúvaním iných významov alebo prekrucovaním, dezinterpretáciou pôvodného textu.

Kritériom hodnotenia odbornosti a vedeckosti kritizovanej práce nie sú teda vedecké poznatky ale miera zhody s ideologicko-politickými tézami. Tieto sú obsiahnuté v materiáloch zo zjazdov komunistickej strany, v publikáciách popredných ideológov režimu, v učebniciach marxizmu-leninizmu a pod. a sú nekritizovateľné. Namiesto citácií z vedeckých prác sú hojne využívané citácie z uvedených prameňov.

Ďalšími zdrojmi *argumentácie* sú práce klasikov marxizmu-leninizmu (K. Marx, F. Engels, V. Lenin). U kvalifikátorov vystupujú ako nespochybniteľný zdroj poznatkov, ako posledná odvolacia inšancia. Použiteľné sú aj práce sovietskych odborníkov (či už na vedu alebo ideológiu). Týmto spôsobom je "výlučne pravdivé vedecké poznanie" lokalizované nielen paradigmaticky (marxizmus-leninizmus), ale aj územne (Sovietsky zväz). Argumentuje sa tiež poukazmi na "odstrašujúce historické skúsenosti", napr. situáciou, ktorá bola v Československu v roku 1968, keď množstvo čs. vedcov "sklamalo" práve preto, že presadzovali "socializmu cudzie názory", čím sa spoločnosť dostala "na pokraj katastrofy".

Poukazuje sa tiež na "hľadisko praxe": kritizovaní vedci sú obviňovaní zo scientizmu, scholastičnosti či samoučelnosti, pričom sa ignoruje kultúrna i autotelická hodnota vedy.

Vecné argumenty sú nahradzované *etiketizáciou* čiže "nálepkovaním" - označovaním pojmov, ktoré majú v kontexte danej ideológie vrcholne negatívny náboj (napr. "revizionista", "antimarxistický" a pod.). Takémuto spôsobu argumentácie zodpovedá používaná *terminológia* kritiky. Vedecký slovník je nahradený politickým ("buržoázna veda", "socialistickí vedci"), resp. militaristickým ("boj", "front", "ofenzíva", "zbraň" a pod.).

Kvalifikátor nezabúda zdôrazniť, kto a čo všetko je činnosťou kritizovaného vedca ohrozené. Okrem ideológie či socialistického zriadenia a pod. to bývajú aj objekty konkrétnejšie určené, napr. (socialistická) veda či (socialistická) mládež.

Politický charakter kritiky môže byť zdôraznený tým, že ako *médium* býva použitá i stranická tlač (napr. stranícky denník, na stránkach ktorého sa takáto kritika objaví). Dosiahne sa tým aj širšia publicita "prípadu", než keby bola kritika obmedzená iba na vnútrovedné komunikačné kanály (vedecké časopisy či publikácie). Napadnutému vedcovi pritom nie je umožnené oficiálne publikovať svoj "reply" či obhajobu a brániť sa proti obvineniam za rovnakých podmienok. Vstup do "diskusie" je znemožnený aj tým vedcom, ktorí by chceli napadnutého podporiť. Naopak, vítané sú diskusné príspevky, podporujúce stanovisko kvalifikátora.

Aplikáciou uvedeného algoritmu kritiky pripravuje kvalifikátor - cez poukázanie na politické a ideové chyby kritizovaného vedca - jeho sociálnu *diskvalifikáciu*. Jej rôzne podoby budú naznačené v inej časti textu.

Treba podotknúť, že uvedený algoritmus predstavuje do značnej miery iba vonkajšiu fasádu, sociálny rituál postupnej likvidácie protivníka. Často je totiž osud "prípadu" vopred určený zákulisnými aktivitami a kvalifikátor v takom prípade obeť iba verejne dorazí. Tieto neviditeľné aktivity sú organickou súčasťou fungovania inštitúcie kvalifikátorov a nesporne by si vyžadovali samostatnú analýzu.

Kvalifikátori a ich "objekty": charakteristiky

Subjekty analyzovanej inštitúcie, teda kvalifikátorov možno rozdeliť na dva typy a to podľa miery, ktorú zaberá kvalifikátorstvo v ich profesiovej role:

1. "Kvalifikátori na plný úväzok" - prevažnú časť obsahu ich profesiovej role (vedca) tvorí rekognoskácia vedeckého spoločenstva zameraná na vyhľadávanie vedcov, myšlienkových orientácií a pod., nezhodujúcich sa (v rôznej miere) s predstavami ideologicky čistej vedy na báze marxizmu-leninizmu. Priestor rekognoskácie zahŕňa aj tzv. západnú (buržoáznu) vedu. Na kritike jej predstaviteľov sa učia a neskôr precvičujú svoj algoritmus vedeckej diskusie, čo im potom umožňuje pružne reagovať v domácich podmienkach, teda pri kritike "nevhodných" čs. vedcov.

Vedecká kompetencia tohto typu kvalifikátorov je sporná. Vo vedeckej obci sa ich mená nedávajú do súvisu s obohatením vedy o nové poznatky. V tomto prípade existuje hypotéza o korelácii medzi vedeckou kompetenciou a stupňom elementárnej morálky. Dá sa vyjadriť parafrázou Grňovho výroku, že v neautonómnej vede, ktorá sa neriadi etickými a noetickými normami vedeckej komunity a v ktorej teda možno uspieť inak než vedeckou prácou a odborným úsilím, majú takíto ľudia šancu na akékoľvek uplatnenie [Grňa 1986:124]

Otázka morálneho aspektu kvalifikátorstva má ovšem dve polohy. Jednou je posudzovanie ich konania z hľadiska všeobecných etických princípov civilizovanej spoločnosti konca XX. storočia. Druhou polohou je nazeranie optikou hodnotového a normatívneho systému totalitnej moci, ktorý vychádza z ideí boja proti všetkému, čo by mohlo tento systém narušiť, destabilizovať. Z tohto pohľadu je činnosť kvalifikátorov mravne konzistentná.

2. "Kvalifikátori podľa potreby" - prevažnú časť obsahu ich profesiovej role (vedca) tvorí záujem o určitú meritórnú vedeckú problematiku. Kvalifikátorstvom sa zaoberajú nesystematicky. Ide o prípady, keď si potrebujú vylepšiť sociálny status (odstránením konkurenta), keď konajú na nátlak mocenských štruktúr a pod.

Nájsť spoločnú charakteristiku "objektov" aktivity inštitúcie kvalifikátorov (teda tých, ktorí sú terčom ich kritiky) nie je jednoduché. Okrem už spomenutých charakteristík (vedome či nevedome krížia záujmy moci či záujmy kvalifikátora) ide tu poväčšine o vysokú odbornú erudíciu týchto vedecko-výskumných pracovníkov. Vo svojej odbornosti predstavujú československý nadpriemer, neraz ich vedecké výsledky majú i svetové parametre. Mnohí z nich sa do role "objektu"

záujmu kvalifikátora dostanú preto, že majú za sebou "hriechy minulosti": napr. v prelomových obdobiach spoločenského vývoja v Československu (roky 1948, 1968 a pod.) sa nezachovali v rovine politickej tak, aby vyhovelí neskoršie uplatňovaným kádrovým kritériám pre výber pracovníkov do sféry vedy.

Hlavné funkcie a ciele inštitúcie

Funkcie inštitúcie kvalifikátorov vo vede možno rozdeliť na manifestné, zamlčané a latentné.

Manifestovaným cieľom činnosti kvalifikátorov je politicko-ideologicky orientovať výskumnú prácu kritizovaných vedcov (v intenciách marxizmu-leninizmu) a to poukázaním na chyby, ktoré v tomto smere kritizovaní robia. Zároveň však - a predovšetkým - majú zverejnené kritiky pôsobiť na tých vedcov, ktorí nie sú ešte ideovo dostatočne zorientovaní (napr. mladí adepti vedy).

Ide teda o "stavanie hrádze proti prenikaniu antimarxistických a antisocialistických koncepcií do socialistickej vedy" a sprostredkovane cez ňu aj do iných sfér spoločenského života. Poukazuje sa na to, že iba veda zbavená deštruktívnych vplyvov ideológie Západu (v konečnom dôsledku "propagujúcej kapitalizmus") môže plniť spoločenské úlohy v socialistickej spoločnosti.

Podstata *zamlčaných* funkcií inštitúcie kvalifikátorov spočíva v cieľoch, ktoré sa sledujú bez toho, že by boli navonok priznávané. Je ich hneď niekoľko. Predovšetkým majú exemplárne kritiky vytvárať a posilňovať atmosféru strachu, ktorá odradí ostatných potenciálnych adeptov nonkonformného správania. Atmosféra strachu z možných sankcií znemožňuje pokusy vedcov pracovať mimo mocou uznanej myšlienkovkej koncepcie či šíriť myšlienky nezhodujúce sa s jej princípmi.

Vzaté do dôsledkov, ide tu o dosiahnutie všeobecného presvedčenia o absolútnej platnosti "jedinej pravdy", jediného možného pohľadu na veci. Takýto postup je nevyhnutný pre systém moci, ktorá svoju legitimitu odvodzuje práve od "jedinej skutočne vedeckej teórie". Preto nemožno pripustiť v rámci socialistickej vedy faktickú multiparadigmatickosť, variantnosť alebo komplementaritu.

Rovnako dôležitou funkciou je verejne odhaliť kritizovaného vedca ako nepriateľa socialistickeho vývoja (či už vedy alebo spoločnosti) a vytvoriť tak oficiálny podnet pre uplatnenie sankcií zo strany rôznych mocenských inštitúcií.

Zrejmá je aj snaha nedopustiť nezávislosť vedcov od mocou stanovených normatífov. "Nezávislosť je základnou podmienkou tvorby, ale je tiež hlavným dôvodom prenasledovania", ktorým moc postihuje pozitívnych deviantov vo vede [Popovskij 1978: 494]. Logika existujúceho systému moci vyžadovala vytesniť týchto ľudí z oblasti vedy a tým ich zbaviť možnosti šíriť vo vede alternatívne vzory správania a myslenia.

Ďalšou zamlčanou funkciou je pomocou selekcie (vytesnenia) schopných vedeckých pracovníkov vytvoriť a udržiavať také pravidlá hry, ktoré vo vede umožňujú normálnu existenciu pracovníkom menej kompetentným či vonkoncom nekompetentným a to aj v riadiacich funkciách. Súvisí to so známou úlohou "vedy ako sociálnej inštitúcie", teda priestoru, v ktorom je umožnené nerušené prežívanie množstva nevýkonných, netaľentovaných či nezainteresovaných pracovníkov.

Dochádza tu hlavne k spolupráci kvalifikátorov s tým typom držiteľov riadiacich funkcií vo vede, na ktorých sa vzťahuje už uvedená parafráza Grňovho výroku.

Vzniká tak akési spoločenstvo vzájomného ručenia, v ktorom kvalifikátori odvádzajú v prospech decizorov určitý druh práce (ktorým sa títo napr. nechcú kompromitovať, resp. neovládajú jeho finesy) za istú protihodnotu (napr. v udeľovaní vedeckých titulov). Neplatí to samozrejme v prípade keď kvalifikátor a decizor tvoria personálnu úniu.

Svojou činnosťou ďalej kvalifikátori zabezpečujú aplikáciu direktív, prichádzajúcich z najvyššej úrovne spoločenského riadenia. V prípade vyššej všeobecnosti týchto direktív ich transformujú na konkrétne podmienky vedy. Ide napr. o zásady kádrovej práce: kto a za akých podmienok môže či nemôže v socialistickej vede pracovať.

Spomenuté funkcie majú nadindividuálny, spoločenský rozmer. V rámci zamlčaných funkcií sa však vyskytujú aj také, ktoré sú zacielené iba na osobný prospech kvalifikátora. Môže ísť napr. o získanie statusových výhod po vytesnení kritizovaného vedca (zaujatím jeho pozície, prevzatím výsledkov jeho práce a pod.). V iných prípadoch motivovaných skôr psychologicky ide o syndróm "Mozart - Sallieri" [G.R. Ivanickij: 1988], ktorý sa prijatím role kvalifikátora snaží riešiť.

Latentné funkcie produkujú nezamýšľané dôsledky existencie inštitúcie kvalifikátorov. Dôsledky pritom sú nielen eufunkčné ale aj disfunkčné.

Jedna z latentných funkcií má svoj základ v kvalifikátormi neustálom zdôrazňovaní symbolov a modelov ich ideológie, ako aj pravdivostnej absolutizácie, nevyvrátiteľnosti tejto ideológie. Vytvára sa tak pevný orientačný bod, referenčný rámec či viera, slúžiaca ako ochrana pred faktickou rozporuplnosťou objektívnej reality. Vedec, ktorý pod neustálym tlakom prijme ideológiu ako svoju vieru a jej klasických predstaviteľov za svoje modly, má pocit istoty a nezblúditeľnosti v inak ťažko pochopiteľnej spleti života. Inštitúcia kvalifikátorov je potom nástrojom na utváranie vnútornej stabilizácie mnohých ľudí.

K.R. Popper hovorí o marxizme ako o ideológii so "sebapotvrdzovacím mechanizmom": nech sa v realite udeje čokoľvek, vždy to prispieva k potvrdeniu správnosti teórie. Je teda schopná čokoľvek a kedykoľvek vysvetliť [Offene 1982: 10-11]. Stačí osvojiť si ju. Práve v tejto schopnosti tkvie význam absolutistickej ideológie: stavia na pevný základ tých, ktorí ho v rámci zachovania vlastnej identity a nerozpoltenosti potrebujú⁷. Je tiež základom sociálnej integrácie ľudí, ktorí ju

⁶) Zdôrazňovanie "modlového" charakteru klasikov marxizmu-leninizmu tvorí súčasť bohatého folklóru v činnosti kvalifikátorov: napr. niektorí z nich vyžadovali, aby v zozname použitej literatúry, uvádzanom na záver vedeckej práce, boli najprv uvedení Marx, Engels a Lenin (podľa abecedy) a až potom ostatní autori (tiež podľa abecedy). Takýto postup sa dokonca stal súčasťou predpisu o písaní diplomových prác študentov.

⁷) V nekrológu venovanom jednému z popredných slovenských teoretikov tejto ideológie je uvedená doslova: "Bol to celý, nerozdvojený muž, nepoznal slepé kritické pochybnosti v ideáloch a koncepciách, v ktorých hľadal a v ktorých rozdával svoju vieru. Mohli sme mu závidieť, ako mu je všetko jasné, jednoduché a definitívne rozriešené" [Sociológia 1988: 703].

vezmú za svoju. Činnosť kvalifikátorov je v tomto zmysle vlastne socializačná, pretože šíria zásady tejto ideológie.

Disfunkčnosť inštitúcie kvalifikátorov voči systému, ktorý ju vytvoril, je zjavná vo svetle optiky Paretovej teórie cirkulácie elít. Potlačovaním možností plnej sociálnej sebarealizácie v procese výskumnej činnosti rastie u niektorých postihnutých vedcov odpor voči spoločenskému systému i konkrétnym subjektom, ktoré túto sebarealizáciu znemožňujú. Tak si systém vytvára - povedané Marxovými slovami - vlastných hrobárov. Táto skutočnosť sa ostatne potvrdila novembrovým prevratom v Československu v roku 1989.

Je zrejmé, že plnenie všetkých naznačených funkcií nie je výhradnou záležitosťou fungovania inštitúcie kvalifikátorov. Inými slovami, bolo by smiešne pripisovať celý súbor deformácií vedeckého života v socialistickej spoločnosti na ich účet. Spoločenský systém socializmu má vytvorené i mnohé iné inštitúcie, ktoré (aj vo sfére vedy) inštitúciu kvalifikátorov v jej funkčnej rozmanitosti dopĺňajú či duplikujú, čím vzniká synergický efekt znásobeného účinku.

Dôsledky fungovania inštitúcie

Inštitúcia kvalifikátorov nie je špecifická iba pre oblasť vedy. Táto forma kontrolného mechanizmu sa v modifikovanej podobe vyskytovala aj v iných subsystémoch socialistickej spoločnosti, napr. v kultúrnej a umeleckej oblasti. Aj tu dochádzalo k vytesňovaniu "nevhodných" osobností na okraj či dokonca za okraj oficiálneho života, čím sa vytvárali podmienky pre vznik disentu.

V rámci vedy potom nebola činnosť kvalifikátorov orientovaná iba na oblasť spoločenských vied - hoci tam bol tlak ideologizácie najzreteľnejší. Kvalifikátorstvo fungovalo aj v oblasti exaktných vied (kybernetika, biológia etc.) a to nielen v jeho prvej etape, teda v 50-tych rokoch, ale aj etape druhej zahŕňajúcej 70-te a 80-te roky.

V oboch oblastiach vedy kvalifikátorské zásahy vyúsťovali do sankcií voči jednotlivcom či skupine vedcov, objektom kritiky. Sankcie mali rôznu podobu a intenzitu: zťaženie či znemožnenie výskumnej, publikačnej alebo pedagogickej činnosti, účasti na zahraničných (niekedy aj domácich) vedeckých podujatiach. Znižovalo sa ich funkčné postavenie (prestali resp. nesmeli byť lídrami vedeckých tímov či ústavov) a pristupovalo sa k existenčným postihom (boli nútení meniť nielen zamestnanie, ale i povolanie), ktoré mali priamy dopad na sociálny i zdravotný stav postihnutých a ich rodín.

Znemožnenie výkonu odbornej činnosti týchto vedcov malo za následok nielen zabrzdenie ich individuálneho vedeckého rastu, ale aj vývoja mnohých vedných disciplín, resp. ich neperspektívnu orientáciu. K tomuto stavu dopomohla aj zámerne budovaná izolácia voči kontaktom so svetovou vedou a jej najnovším výsledkom, strážená práve kvalifikátormi. Napr. v niektorých spoločenských vedách bolo fakticky neprípustné, aby vo vedeckej štúdii počet citovaných prác "západných" vedcov prekročil počet citácií ich "východných" kolegov /Dianiška 1989/.

Túto časť možno uzavrieť konštatovaním, že inštitúcia kvalifikátorov je (prevažne) funkčná z hľadiska politickej moci a plne disfunkčná z hľadiska vývoja vedy.

Špecifiká inštitúcie v československých podmienkach

Pri určovaní špecifických podôb fungovania inštitúcie kvalifikátorov v Československu možno použiť dve kritériá:

1. komparácia s fungovaním tejto inštitúcie v ZSSR, kde má genetický pôvod;
2. porovnanie dvoch etáp vývoja inštitúcie u nás (po roku 1948 a po roku 1968).

Pri porovnávaní so sovietskou kvalifikátorskou skúsenosťou možno konštatovať celkove analogické princípy či mechanizmy fungovania tejto inštitúcie. Rozdiely spočívajú v relatívne miernejších dopadoch pôsobenia kvalifikátorov na objekty ich kritiky u nás, hlavne ak uvažujeme o situácii v Sovietskom zväze tridsiatych a štyridsiatych rokov.

Zatiaľ čo sovietsky spôsob fungovania inštitúcie je charakteristický širokou publicitou, nepostrádajúcou až operetné prvky, v našich podmienkach ostávajú "kritické diskusie" viac uzavreté v rámci zainteresovaného vedeckého či politického spoločenstva. Na druhej strane spoločenský dopad činnosti kvalifikátorov bol u nás oveľa bolestnejší a to vzhľadom na nepomerne užšiu základňu tvorivých vedeckých pracovníkov. "Výpadky" jednotlivých vedeckých osobností z výskumného procesu jednoducho nebolo čím nahradiť.

Dve etapy vývoja inštitúcie kvalifikátorov v našich podmienkach taktiež vykazujú určité odlišnosti. V prvej etape nesmerovala kvalifikátorská činnosť iba k selekcii a vytesneniu nevhodných osôb, ale celých vedných disciplín či subdisciplín (napr. sociológie). Druhá etapa je viac zameraná na konkrétne osoby či smery skúmania; vládnuca moc v tomto období z pragmatických dôvodov toleruje v určitých hraniciach aj pôvodne zaznávané vedné disciplíny. Dôvody sú dvojaké: tvorba image tolerance pred ostatným svetom a reálna potreba riešenia určitých čiastkových problémov ako výsledok existencie týchto disciplín.

Čo sa týka vnútorného algoritmu činnosti inštitúcie, "diskusie" a kritiky v druhej etape sa snažia vo väčšej miere budiť zdanie vedeckosti a objektívnosti.

Inštitúcia alebo "kontrainštitúcia"?

Ako bolo už uvedené na inom mieste, z hľadiska vedy je inštitúcia kvalifikátorov plne disfunkčná. Ťažko by sme totiž hľadali skutočnosť, ktorou táto inštitúcia čo len trochu prispela k pozdvihnutiu úrovne československej vedy. Charakter jej miesta vo vede je *neorganický*, pretože bola implementovaná do vedy pod vonkajším tlakom. Predstavuje deformačnú anomáliu takej kvality, akú v "normálne" sa vyvíjajúcej vede nenájde. Je síce pravda, že ani svetová veda nie je oprostena od deformácií rôzneho druhu; sú to ale deformácie *organické*, vyplývajúce z osobného (individual) charakteru vedy, ako o ňom hovorí Mitroff.

Tento autor poukazuje tiež na skutočnosť, že systém "kontranoriem" (ktoré kladie ako protiváhu mertonovského systému etických noriem vedy) má vo vede istú pozitívnu funkciu. Ide napr. o (kontra)normu "utajovania" alebo

(kontra)normu privlastňovania si cudzích ideí. Bez utajovania výskumných výsledkov by podľa Mitroffa veda degenerovala do stavu permanentného boja. Privlastňovanie ideí je zasa prostriedkom ako informovať vedca a jeho kolegov o tom, že jeho práca je dôležitá. Je to samozrejme vec miery, vyváženého pomeru medzi uplatňovaním noriem a kontranoriem. Keby bola neobmedzená ktorákoľvek z oboch druhov noriem, "veda by sa pravdepodobne zrútila" [Mitroff 1974: 593].

Dá sa preto povedať, že z hľadiska úspešného vývoja vedy je funkčná súbežná existencia noriem i kontranoriem. Snáď by bolo potom lepšie nehovoriť o "kontranormách", ale o "komplementárnych normách". Svojim spôsobom v určitých situáciách dopĺňajú "ideálne" normy a umožňujú lepšie fungovanie vedy. Pojem "kontranorma" by mal byť skôr rezervovaný pre normy, pôsobiace vo vede disfunkčne, neorganicky. Takéto normy správania tvorí, reprodukuje či sprostredkúva v socialistickej vede aj inštitúcia kvalifikátorov. Ide potom (z hľadiska vedy) o "kontrainštitúciu" ako cudzorodé opozitum inštitúcie sociálnej kontroly (založenej na vedeckej polemike).

Budúcnosť inštitúcie

V čase, keď koncom roku 1989 osireli strážne veže na československých západných hraniciach ako symbol začiatku návratu k demokratickým pomerom, boli opustené aj posty kvalifikátorov. Vzniká otázka o ďalších perspektívach tejto inštitúcie.

Myslím si, že v demokratickej spoločnosti je fenomén inštitúcie kvalifikátorov (vo svojej klasickej podobe) nemožný a to minimálne z dvoch dôvodov:

1. neexistuje absolutistické postavenie jednej ideológie, a preto je sproblematické sankcionovanie iných názorov,
2. v prípade kritiky má vedec možnosť i priestor svoj názor brániť.

Nemožno ovšem vylúčiť isté miernejšie formy existencie inštitúcie kvalifikátorov založených prípadne na iných ideológiách či lokalizovaných do určitých subsoločenstiev v rámci vedy. Hovoriť o tomto je však zatiaľ predčasné.

Účelom tohto textu nie je rekriminácia temných stránok histórie našej vedy, zameraná navyše na konkrétnych nositeľov role kvalifikátora⁸⁾. Išlo mi o popis fenoménu, ktorý je jedným z indikátorov totalitného charakteru spoločnosti. Mali by sme vedieť, čo máme za sebou - ak chceme odhadnúť, čo by nás za určitých okolností mohlo opäť stretnúť. Spomínam v tejto súvislosti na jeden výrok: "Doby 'zdvížených prstů', jak se zdá, jsou alespoň u nás v Československu, nenávratnou

⁸⁾ Uvádžanie konkrétnych prípadov činnosti inštitúcie kvalifikátorov sa jednak nezhoduje so študijným zámerom môjho textu, jednak by to mohlo svojím spôsobom navodiť zdieľanie pochybností o prolóngácii činnosti analyzovanej inštitúcie. Preto v literatúre neuvádzam zdroje empirického materiálu (dokumenty), z ktorých som pri analýze čerpal: vždy sú totiž spojené s menami predstaviteľov tejto inštitúcie. Ide inak o dokumenty bežne dostupné, pretože "prípady" boli publikované tak v periodickej tlači, ako aj v odborných prácach.

minulostí a predovšetkým na vedeckém fóru byl aprioristický ideologizmus úplna vystřídan seriózní kritikou a diskusi".

Tento citát bol publikovaný niekoľko týždňov pred 21. augustom 1968.

Literatúra:

- Bútora, M.* 1989. "Pozitívni devianti alebo odklínanie stigmatizovaných". Slovenské pohľady, č. 12.
- Bútorová, Z., Dianiška, I.* 1988. "Samoregulácia vedeckého spoločenstva". Sociológia, č. 2.
- Dianiška, I.* 1989. Konsolidovaná sociológia. Referát na II. zjazde slovenských sociológov. Martin: nepublikovaný text.
- Griša, P.* 1986. Alternativa. Úvahy o postavení sociologie v nealternativní společnosti. Praha: samizdat.
- Host do domu, 1968. č. 7.
- Lepšínská, O.B.* 1954. Pri prameňoch života. Bratislava.
- Mitroff, I.I.* 1974. Norms and counter-norms in a select group of the Apollo moon scientists: a case study of the ambivalence of scientists. American Sociological Review.
- Offene Gesellschaft - offenes Universum. 1982. Franz Kreuzer im Gespräch mit Karl R. Popper. Wien.
- Popovskij, M.* 1978. Řízená věda Londýn: (preklad).
- Sociológia.* 1988. č. 6.
- Sojfer, V.* 1988. Gorkij plod. Ogoňok, č. 1-2.
- Věda bez morálky zahynie (rozhovor s akademikem D. Lichačovem). Týždenník aktualít. 1989, č. 18.

Summary

One of the specific phenomena for the functioning of science under the conditions of its predominantly external control is the institution of qualifiers. It may be defined as a system of people and mechanisms that ensure, within the framework of socialist science, the selection of "undesirable" people, mechanisms, scientific trends, etc. The criteria of "undesirability" are set by the ideological postulates and political practice of the socialist social system. The main purpose of this institution is to strengthen the power of the regime. This institution has an informal character. Its origin follows the logic of a totalitarian social system.

An outward manifestation of the activity of this institution is the criticism of the scientific work of "undesirable" specialists. The criterion for evaluating professional quality is the degree of identity with the ideological theses. Sources for the qualifier's arguments are the works of the classics of Marxism-Leninism, the resolutions of the Congresses of the Communist Party, etc. Factual arguments are replaced by labeling, i.e., by a description of concepts that, in the context of the given ideology, have an extremely negative meaning. The qualifiers' terminology is a political, or even militaristic one. The political character of the criticism is stressed by the fact that even party propaganda organs (e.g. a party newspaper) are used as a medium. The criticized scientist has no official possibility to publish his reply. By applying the above-mentioned manner of criticism, the qualifier is preparing a social disqualification of the criticized person.

A manifested function of the qualifiers' activity is the correct political and ideological orientation of the criticized scientist's research work. Functions that are kept secret consist of creating and strengthening an atmosphere of fear, which tries to discourage potential non-confirmist behavior; publicly de-masking the criticized scientist as an enemy of socialist development and disqualifying him; by disqualifying capable scientific workers, the rules of the game that enable the normal existence of unqualified workers in science are created and maintained; in ensuring the application of directives coming from the top level of social control to the concrete conditions of science /e.g. the principles of political screening in science/, etc. A latent function consists of the fact that the constant stressing of an absolute truthfulness - an irrefutability of a given ideology - creates a firm point of orientation, reference framework or belief serving as a protection against a factual discrepancy with objective reality. A disfunctionality of the institution of qualifiers with regard to the system that has created it consists of a phenomenon under which the possibilities of a full social self-actualization within the process of research activity is suppressed, an aversion against the social system grows and leads to dissent.

The results of the functioning of this institution are sanctions against individuals or groups of scientists who have become the objects of criticism: making their research, publishing and/or pedagogical activity difficult or even impossible, degrading them to a lower rank or position, and other existential afflictions. This causes a retardation of their individual scientific growth, as well as the deterioration of whole scientific disciplines.

The future of the institution of qualifiers in a democratic society has, in its classical form, no prospects. No absolutist position of one ideology can exist there and, therefore, the sanctioning of other views and opinions becomes problematic. In the case of any criticism the scientist has the possibility and an opportunity for defending his opinion. On the other hand, some moderate forms of an existence of the institution of qualifiers, based on some other ideologies or localized into certain subcommunities within the framework of science, cannot be excluded. It would be premature, however, to discuss them.